

5. Az osztály előmozdítja azt, hogy az »Irodalomtörténet« c. folyóirat minden évben közöljön összefoglaló cikket az előző év szépirodalmi terméséről, értékelve az abban mutatkozó előhaladást s bírálva annak fogyatékságait, másrészt szorgalmazza azt, hogy az »Irodalomtörténeti Közlemények« minél gazdagabb dokumentációs anyaggal világítsák meg legújabb irodalmunk fejlődését.

6. Kezdeményezi az osztály azt, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tekintélyes összeggel hirdessen évente pályázatot élő írók munkásságának feldolgozására.

7. Az osztály megszervezi a XX. századi magyar irodalomtörténeti kutatás összehangolását a Történettudományi Intézet és a Munkásmozgalmi Intézet kutatómunkájával, valamint a Magyar Írók Szövetsége munkájával.

LATOR LÁSZLÓ

RADNÓTI MIKLÓS KÖLTŐI FEJLŐDÉSE

1.

Radnóti költészetében első két kötete, a Pogány köszöntő és az Ujmódi pásztorok éneke minden bizonnyal egy fejlődési szakaszt jelent. Erre a korszakára a kor kiúttalanságából és a költő kiforratlanságából magyarázható eszmei és művészi tisztázatlanság jellemző. A polgári társadalom sivár embertelensége elviselhetetlen volt, s az ifjú költőket az izmusok ezerfajta csodaszere várta: valóságos orvosság helyett pótszerek, narkózis — társadalmi újjászületés helyett »művészi forradalom«. Radnóti első két kötetét ilyen, a művészet síkján lejátszódó, nemegyszer hamis vágányra tévedő lázadásnak tekinthetjük az ellenforradalmi Magyarország nyomorúságos viszonyai ellen. Mondanivaló és forma a huszas évek körül divatos izmusok hatását mutatja.

Ezekben a kötetekben szinte programmszerű az élet dicsérete. Első kötete »pogány köszöntő«, a mezei, erdei idill, a termékenység, a »pogány mámor« dicsérete a kor kényszerű askézisével szemben:

»...köszöntsd a napot, mert most még
feléfordulva állunk és lelkes
földeken, csillanó földeken csörren
ütődő szárba szökkenve a búza.«

(Köszöntsd a napot)

A nap, a lelkes földek, a búza itt nyilván az »élet« jelképei. S a klasszikussá valószínűtlenül táj természetes kellékei a »naptestű szívek, pásztorok és nyájak«. Természetes, hogy a költő kedvese is ehhez a mesterkelt tájhoz idomul:

»...közülünk való
amióta a kedvesem, ő is; birkái
ezüst mezőkön aranyos szőrrel, éjjel
legelésznek...«

(Beteg a kedves)

Ha e különös világban néha a parasztok is megjelennek, ők is csak az »őserő«, a termékenység jelképei:

»...mert rezegve száradó lepkék
visszatérő lelkei közt

döngeti a földhöz most ölelni
a gazda fölcukló, szerelmes
asszonyát, akinek nyíló
öleében ring a fűvek fűttyőkbe
fakadása...»

(Vihar után)

Ilyen »papírral ápoltt glóriájú« parasztok e pogány idill élőlényei. De többnyire még ők is hiányoznak, az emberi tájra legfeljebb a »füstölő szerencselepeányek« emlékeztetnek. Egyébként az őzek, madarak, farkasok és más állatok foglalnak el minden helyet. A szerelem is csak ilyen bukolikus formában képzelhető el, lehetőleg bokrok alatt. (Táj, szeretőkkel). A fűvek, bokrok, állatok metafizikai rangra emelkednek, s a költő és kedvese végül misztikusan átlényegül, beleolvad az »élet egyetemes áramába«. (Tavaszi szeretők verse.)

Ez a klasszikusoktól kölcsönzött táj újmódi pásztoraival, növényeivel, állataival végeredményben azt jelenti, hogy a költő kivonul a társadalomból, és eltűnik ebben az álomvilágban: Radnóti költészetében ez a korszak a tudatos vagy öntudatlan menekülés kora. Ám az élet utáni vágya ilyen kevésbé meggyőző, díszletes tájban fejeződik ki. Az élet »ilyen-fajta felmagasztalása« »jelenti a kapitalista világ szürkeségével szemben az élet teljességére való mély vágyakozást, az élet szépségeiből kisémmizettek lázongását«. »De az életre való szomjúzás jelentheti a közösség kötelekeitől, a tömegek nehéz, mindennapi életétől és küzdelmeitől, a társadalmi felelősségtől szabadulni akaró »egyéniesség« vágyát is arra, hogy »kiélje« magát.» (Révai József). Radnóti első két kötetében az élet, a termékenység felfokozott mámore kétségtelenül magánviseli a dekadencia bélyegét. Nemcsak egy huszonkétéves ifjú »pogányságáráról« van itt szó: ez a költői magatartás kortünet. A francia irodalomban a nyilvánvalóan zsákutcába jutott »tisztá költészet« után a »vitalizmus« országlása következik, melynek elméleti alapjait Bergson rakja le. Ez az irányzat éppoly kevésbé adhatott megoldást, mint a többi »izmus«, hiszen lényegében a társadalmon kívül keresett misztikus vagy kevésbé misztikus üdvözülést. Az újkori pogányság a magyar irodalomban is meglehetősen divatos volt (Ady első köteteiben, Kassák Lajosnál, Szabó Lőrinc első kötetében, sőt József Attilánál és Illyésnél is megszólal ez a hang).

Radnóti első két kötetének legharsogóbb hangja ez a »pásztorének«. Mégis a társadalmi valóság nemcsak így, ilyen áttételesen, a menekülés előidézőjeként jelenik meg költészetében. Már első verseiben felveti az akkori Magyarország néhány égető kérdését. A forradalmi mondani-való azonban csak gondolatfoszlányokban jelentkezik, hibátlan, teljes versben még nem fejeződik ki. A Pogány köszöntő-ben Sirálysikoly címmel foglalja össze azokat a verseket, amelyek társadalmi kérdésekkel foglalkoznak. Gondolatait nem tudja igazán meggyőzően, magas feszültséggel közölni, állásfoglalása azonban rokonszenves és becsületes. József Attila Nem én kiáltok című költeménye jut eszünkbe, mikor a Sirálysikoly legsikerültebb sorait olvassuk:

»Vészes sirálysikollyal ha fölsikoltok,
nem hallja senki, pedig
testvéreim,
a milliók
sikoltanak, akik meghalnak valahol.«

Úgy érzi, hogy hangjával a tömegek szólalnak meg, s egy-egy versében valóban sikerül az egymás ellen feszülő erők ellentétét kidalolnia:

»Testvér, én éjjelenként füstfűrtös, fekete
tűzfalak tövében aludtam a szegénység és
gyűlölet álmaival s kiforgatott zsebekkel
ordítottam a szegénység dalát az aranyméhű
kazanok felé.«

(Szegénység és gyűlölet verse)

A vers gazdagok és szegények ellentétét, a tőkés társadalom embert, lelket ölő gépvilágát ábrázolja. (»...s telthúsú fehér álmok szorultak be a szíjak közé«.) Másutt egy-egy, a társadalom peremén hanyódo alakot mutat be, szereti azonban a szélsőségeket, az ábrázolás nem ment a hamis csengésű romantikus elemektől. Ilyen figuráról szól az Elégia egy csavargó halálára, »aki vidám volt és nagyokat izzadt a poros úton« és főleg »ölelni szeretett«. Lényege-
sebb a mondanivalója az Elégia, vagy szentkép, szögetlen című költeménynek. A főhős itt is Kakuk Marci-szerű csavargó, de megtudjuk azt is, hogy »az országúton csavargott munkanélküli«. A munkanélkülieket bemutató kép jól sikerül (»Számolta öklein puhuló bűtykeiket s nedveset ástott tenyerébe«). Mikor a csavargót a gróf autója elüti, a tőkés társadalom nyomorékjainak kilátástalan életét kell élnie :

»Dolgozni nem tud, sem csavarogni, már
pörös, vacak iratokkal járkál, éhesen
hivatalról hivatalra, mert nem fizet
a gróf katért, szemért és patikáért.«

Sajnos a gróf »fehér siktós« szeretője itt is kirf a versből. Másutt a városba került parasztlányok, a lányanyak kérdését veti fel. A megoldás itt is szélsőséges, az ábrázolásmód naturalisztikusan nyers, a probléma azonban kétségtelenül valóságos. A felesleges éhes száj már a közelgő gazdasági válságra hívja fel a figyelmet. (Keseredő) A Hajnali elégia-ban pedig, ha nehéz is a szavak zuhatagából kihámozni, érezhetően forradalmi fenyegetés bujkál :

»...már tilalomfák görbülnek
a földig országló gondjaink alatt!«

A versbeli »fejszész emberek« nemcsak jámbor dísztetül kerülnek a tájba, s erőteljesen mutatja be a költő a »kiteljesedett nyomorból« felizzó forradalmi haragot.

Összefoglalva az eddigieket : Radnóti első korszakára jellemző a még bizonytalan ellenzéki szemlélet, mely sokszor hamis utakra vezet, az itt-ott felbukkanó társadalmi mondanivaló, mely többnyire csak foszlányokban jelentkezik, sok anarchikus vonással. Ebből a becsületes, de tévetege szándékból erednek a korszak stílusa, versformái : művészi elvei is tisztázatlanok még. A versek stílusa mesterkelt, bonyolult, sokszor hamisan csengő. A pontos, egyszerű kifejezés helyett szavak zuhatagát, nehezen vagy egyáltalán nem követhető körmondatokat, zavaros képeket használ. Nézzünk egy példát :

»Szakadt, dúlt ajkunk között forgó
feszülő szavaink is csökká
gömbölyödvé bujdosnak itt a
díszes pillák között egymásba-
akadt csodáló szemünkben és
elhalnak hang nélkül; amire
születnek, az cifra ajándék,
zsolttáros látás és tudós csók
terebélyén sárga rigóknak
szárnyas, csattogó ölelése.«

(Az áhítat zsolttárai)

Az egész vers egyetlen zavaros mondat. A főnevek jelző nélkül vagy egy jelzővel csak elvétve fordulnak elő. A szavak túlbujáznak a mondanivalón, önálló életet kezdenek. A szavak jelentése már nem is fontos, nyomasztó rendezetlenségben sorakoznak egymás mellett. A felelőtlen szóhasználat természetesen zavarossá teszi a képet is. Hogy kerülnek a csökká gömbölyödő szavak a díszes pillák közé, s ha talán a csók zsolttáros látására még születet is, hogyan születne tudós csókra, önmaga tudós változatára? Vagy nem is arra, hanem a tudós csók terebélyén ülő sárgarigók ölelésére? S ha a tudós csók terebélye még el is képzelhető, mily kevésbé képszerű a rigók csattogó ölelése! Ugyanilyen zavaró benyomást kelt más versekben az »énekes comb« vagy »énekes kar«, a »csörgő fogak«, a »verebek

pengése», hogy csak néhány példát ragadjak ki. De nemcsak a szóhasználat, hanem a mondat-szerkesztés is felelőtlen: »Vak kezeinkkel játszunk szerelmet, mert lila madarak ülnek a ködben.« Az idézett példában az okhatározói mellékmondat ilyenfajta használata (másutt is!) a logikus gondolkodás, a nyelvtani szerkezet félretevéséről árulkodik. Ezek helyett az izmusok »szabad képzettársítása« lesz az egyetlen szerkesztési szabály, »a gondolkodás törvényeinél mélyebb, ősbib, irracionális törvényeket« követ a költő. S így függ össze a bomlásnak indult tőkés társadalom, az akkor újszülött gondolkodás és lélektan a stílussal, amely szintén alkotó-elemeire bomlik, s vagy teljes zűrzavar, vagy még ennél is rosszabb »rend« lép az öntudat helyébe. Radnóti maga nevezi később ezt a korszakát »ifjúkori szürrealista kaland«-nak, s ezzel első köteteinek értékét is leméri.

E korszakának képei általában szertelenek, a költő szándékolatlan keresi a különöset, groteszket — az is a polgári világ szürkeségének ellenpólusa. (»Süketek lábukat dugták az égbe, a vakok is elmentek már a föld alá, csak a fehér némák ugatnak néha még«). Szereti a profán, megbotránkoztató, polgárpukkasztó képeket. (Arckép, Két szentkép). Képei nem töltik be céljukat, nem hogy szemléletesebbé tennék a verset, inkább zavarják a megértést. (»Gazdagok szusszanó tájai fölött még mindig pára leng és tiszta szavaddal, ahogyan itt állsz: orv vadölők állnak így orozva erdőknek szélén és fiatal életed s kedvesed szép tilos nyúlként csöndesen lóg az ujjad hegyén.« »Fáradt két lába két érett gyümölcs a sárban csattog«.) Persze, itt is felvillan már egy-egy tiszta kép (»Szerelmed rámhull kerengve, mint hulló, nagy gesztenyelevél«), az uralkodó elem azonban nem ez.

A bonyolult kifejezési forma, a mindenáron újszerűség szétfeszíti a vers kereteit: Radnóti még sokáig szabadversesket ír, amelyeknél tudatos szerkesztésről alig beszélhetünk. Kétségtelenül ez is egy fajtája a lázadásnak, de legfeljebb kezdetnek jó. Az igazi tehetségek ki is nőttek ezt a formátlan ruhát (József, Illyés s maga Radnóti is).

A tartalomról és stílusról mondottakat figyelembe véve, azt mondhatjuk tehát, hogy a Pogány köszöntő és az Ujmódi pásztorok éneke még kiforrotlan kötetek. A tartalmi és formai erjedés a következő két kötetben indul meg, s a kristályosodás a Járkálj csak, halálraitélt! című kötetben fejeződik be. A következőkben Radnóti fejlődésének második szakaszában azokat az elemeket igyekszem megtalálni, amelyek már a nagy költőt ígértek az olvasónak, de foglalkozni fogok azokkal a zavaró elemekkel is, amelyekből még a Lábadozó szél (1933) és az Ujhold (1935) sem mentek.

2.

Úgy vélem, hogy Radnóti költészetében a második szakaszt a Lábadozó szél és az Ujhold című kötetek jelentik. A harmincas évek gazdasági válságai, a munkásmozgalmak átmeneti fellendülése, a fellobbanó forradalmi hangulat s az imperializmus világszerte megmutatózó tünetei s végül a magyarországi reakció egyre fasizálódó rendszere világosabban vetik fel a kor kérdéseit. Radnóti meglátja ezeket a kérdéseket, s bár sokszor kamaszos hangon (1931. április 19.) s nem hibátlan versekben, de kifejezi a változás utáni vágyát, számol egy esetleges forradalmi átalakulás lehetőségével. A Lábadozó szélre a derülátás, az Ujholdra a növekvő elkeseredés s annak a költői magatartásnak a kialakítása jellemző, amely véglegesen és tragikusan az utolsó kötetek idején valósul majd meg. E két kötetben sincs még érett, nagy vers, de mindkettőre jellemző az eszmei és művészi forrongás és tisztulás, s ezekben már tartalmi és formai szempontból egyaránt hibátlan, szép részletekkel találkozunk.

Radnóti egyre érzékenyebben fogja fel a világpolitikai változások rezgéseit. Helyesen értelmezett nemzetköziséggel érez együtt az imperializmus áldozataival, a gyarmati, félgymarmati vagy másfajta elnyomásban élő emberekkel. Különösen mély hatással vannak rá az imperialista háborúk. Világosan látja, kiknek a bőrére megy a játék:

»... fűttyel
oszlik a béke! s proletárhalottak
oszlanak nézd, a fűttyülő levegőben!

Átkelt a Wuszung patakon tegnap
a japáni gyalogság
s ágyúk vastag harmata készíti
kínai réteken útját.»

(1932. február 17.)

Tisztuló látására vall, hogy a háborúban nem fajok harcát látja, s nem a japán népet ítéli el — hiszen éppen japán barátjának ajánlja idézett versét. Ezekben az években az utolsó versekig egyre gyakrabban foglalkozik a háború rémségeivel.

Költészetében megszólal az elnyomottak nemzetközi összetartozásának érzése : minden elnyomott sorsát közösnek érzi — kínaiakét, négerké, montenegróiakét és magyarokét. Két versében is foglalkozik a négerkérdéssel. A Ku-Klux-Klannak áldozatul esett néger költő és a maga harcát egynek vallja. (1932. április 24.) Világosan meglátja, hogy nem fajok, hanem osztályok között folyik a harc :

»Mert nagy a Ku-Klux-Klan s néki esik.
Övé a kenyér, szőlő és legelő!
a tej föle itt is néki ráncosodik!«

A versen még mindig érzik a modoros, keresett stílus, de a mondanivaló egyre tisztábban, egyre kevesebb felesleges körtéssel fejeződik ki. A gyarmati elnyomással foglalkozik az Ének a négeréről, aki a városba ment című balladája. A fehérek közé, páriasorba került néger munkás a tőkének esik áldozatul. («... erején fehérek fene falujában csak a tőke szakajtott.») A vers végén nagy erővel szólal meg a készülő szabadságharc pátosza :

»Szervezkedtek és dárdákat vertek,
dárdákkal dárdás sorsot fenyegettek....

.....
bokorban kígyók fűtyörésztek és
seregek nehéz szaga szállt:
megindultak a néger proletárok!«

A költő indulatának hőfoka itt már egységes sodrású verssé tudja olvasztani a szavakat.

De nemcsak külföldön, Magyarországon is növekszik a feszültség. Radnóti ekkor már a maga bőrén érzi a kor szorítását : második kötetét elkobozzák, s bíróság elé állítják »ragályos« versei miatt. Költeményeiben egyre gyakrabban bukkan fel valamilyen formában — ha másként nem : mint hasonlat — az elnyomás és vele párhuzamosan a lázadás képzete. Szavai »kakastollak közt menetelnek«, az ég »szuronyos szellővel üzen« a »tűntető pipacsoknak — a pipacs a lázadás jelképe más versekben is — s a táj »megtelik szipogó ijedelemmel« mikor »két csendőr, kiket árnyékuk kísér, jön a szántáson tollasan által«.

Egyelőre erősebb a bizakodó hang, Radnóti bízik a társadalmi átalakulás lehetőségében. Magától értetődően kapcsolja össze magánéletét a munkásmozgalommal. (1932. január 17.) A szerelmi idill ábrázolása után megjeleníti magát, amint »fiatal elvtárrsal ül a kávéház közepén«. Úgy érezzük, hogy ebben az időben a munkásmozgalommal való kapcsolata erősödik. Van ebben a magatartásban még mindig valami kamaszos, kalandos vonás — («Papírt szedtem elő, ráírtam, vigyázz! társam elolvasta, bölintott s összetépte. Apró öröm kuporgott bennünk, hogy észrevettük« a rendőrt a szomszéd asztalnál) kétségtelen azonban, hogy ekkori költészetének egyik legbőségebb ihletforrását jelenti. Forradalmi hite sok helyen tör fel meggyőző erővel egy-egy kevésbé sikerült versben is. Az előbb idézett vers az uralkodóosztályt fenyegető crescendoval zárul, s ez a hang szólal meg a Férfinapló bevezető versében is :

»Talán vihar jön, mert
simul halasodva a borz víz,
széttette a csönd a lábát
az út fölött és harcoss
zajokkal készül marakodni!«

Türelmetlenül várja és szépen éneкли meg a forradalmat :

»fizessetek nékem két erős cipőt és
elmegyek napnak Indiába sütni, hol
fehér utcákon reggel a lázadás szalad,
szép rőt haján a fiatal tömegekkel!«
(Szél se fúj itt már)

Egyre gyakrabban jelenik meg verseiben a szél, a közelgő vihar (»Szellő jár már ott is a zöldhabos erdőn! Itt szélől hajlanak már a harci fenyők») — s egy-egy odavetett jelzőből, határozóból megtudjuk, hogy valójában a közelgő forradalomról van szó! (»harc fenyők«). Más versekben majd a veszedelmet, a fenyegető háborút jelenti.

A forradalmi láz azonban ábrándnak bizonyult. Az Ujhold-ban Radnóti leszámol korábbi reményeivel. Forradalom helyett most már a növekvő veszélyről dalol, s egyre sötétebb színeket használ. A veszély még nem olyan halálosan komoly, mint a Járkálj csak, halálraítélt! című kötet idején, de nem is pusztá költői ábránd, játék egy téma lehetőségével,

»lidércként imbolyog a házkutatás riadalma
s apró fényekkel tétovázik :
villanjon-é, vagy várjon-e még?«

Emlékei közt immár ilyenek is akadnak :

»két férfi lóg két durva bitón
és apró hajakkal sodrott kötél
foszlik a súlyuk alatt....

.....
És mindennap újszülött borzalommal élek.«
(Tört elégia)

A későbbi versekre annyira jellemző, a kor riadalmával megtelő táj egy-egy sorában már tökéletes képbe fogva jelenik meg. (»S lepotyognak a kert fészkei rémülten a fák tetejéről«).

Versai egyre hitelesebbé válnak, mert valóságos élményekről számolnak be, s minél nyomasztóbb ez az élmény, annál tökéletesebb, annál tisztább a kifejezés. Ezek a versek már előfutamok a későbbi nagy versekhez. Egyik versében a kényszerű magány fájdalma is feltör már belőle. (»Tudd, egyedül vagy, mint az első farkas volt az éjszaki rideg erdőn, mikor félfarra dőlt és fűrészszel nyögéssel tépte a húsbapólyált bordát oldalából, hogy nőstényt teremtsen magának...«)

E két kötetben kristályosul szilárdá költői magatartása. A Lábadozó szél-ben első-sorban a harcosságot hangsúlyozza : a forradalmi hangulat átmeneti fellobbanásának korában vagyunk. Közösséget vállal a kizsákmányoltakkal, úgy érzi, hogy »Angyalföld és Lágymányos proletárjainak költője«, »nyelves tűz az urak fejebűjében«, s száján a szó »kürt szava, elvtársainak hangos indulása«. Az Ujhold-ban mintegy hozzáedzi magát az egyre veszedelmesebbé váló magatartáshoz, a »ziháltató kapaszkodó«-hoz, a »halálos hős orom«-hoz. A kötet első verse számvetés eddigi költészetével. Ő maga mondja itt ki azt, amire korábban utaltam : fiatalkori forradalmisága kissé tárgyaltan, kamaszos, anarchikus (Mint a bika). Ettől kezdve a költészet egyre kevésbé játék, egyre kevésbé pózszerű : az út a tömegsír felé vezet. Ebben a kötetben bukkan fel először az elbukás, a vértanúság gondolata. (»Így küzdök én is és így esem el majd, okulásul késő koroknak csontjaim őrzi a táj.«) Nincsenek már félmegoldások, választani kell a kiegyezés, a rendszer feltétlen dícsérete és a lázadás között. (Kortárs útlevelelére) Radnóti két lehetőséggel számol, de valójában már régen választott : a csendes lázadást, a vértanúságot. Az emberi és művészi becsületesség ad neki erőt a közelgő rettenet elviselésére, s ez teszi utolsó kőtetét annyira rokonszenvenné.

Ha Radnóti stílusát vizsgáljuk a Lábadozó szél és az Ujhold című kötetekben, arra a megállapításra jutunk, hogy még mindig sok a zavaró elem, de a tisztulás szinte versről-versre követhető. Még itt is előfordul a bántó szóhasználat (»csámpás zápor«, »csudára kerekedő hangyák«, »duruzsoló ustor«, »sívóvirág«, »két virág szortyogva egymásrahajlik... és rottyogva

nő»). Képei közt sok még zavaros, gyakran dobálja őket egymásra expresszionisztikusan, (1932. július 7.) de már szélsőséges képei is elképzelhetőbbek. (»laposra rémült homlokkal álltak a fák«) Még mindig szereti a groteszket (Táj), az exotikusát (Tűzhimnusz, Naphimnusz, Ének a négerről, melyekben a divatos neoprimitivizmusnak hódol), stílusa azonban egyre erőteljesebb (A bika »rázza fejét s fordul, szarván a sűrű, repedő levegővel és dobbantása nyomán gyötrött fű s föld fröccsen a rémült legelőn szét«), s egyre egyszerűbb (»Kilenc perccel nyolc óra múlt, kigyúlt a víz alatt a tűz, és sűrűbb lett a parti fűz, hogy az árnyék közé-szorult«). Az Ujhold című kötetben próbálkozik először nemcsak a tartalom, hanem a forma fegyelmével is. Szétfolyó stílusának a zárt forma határozottan jót tesz: tömörségre, gondosságra szoktatja. Első zárt formában írott verse (Vihar után) még ritmusában, rímeiben bizonytalan, a Pontos vers az alkonyatról címűben azonban már csaknem teljesen kiforrott.

Mindezeket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Radnóti most tárgyalt két kötete tartalomban és formában már közvetlenül előkészíti az utolsó érett köteteket. Az első négy kötet elsősorban irodalomtörténeti szempontból értékes, mint Radnóti fejlődésének útjelzői. — A következő kötetek — s különösen a Tajtékos ég — a magyar versirodalom legkitűnőbb könyvei közé tartoznak.

3.

1936-ban jelent meg Radnóti ötödik verskötete, a Járkálj csak, halálraftélt! Ez a kötet tartalomban és formában fordulópontot jelent költészetében. Az az állásfoglalás, amely az Ujholdban még megvalósítandó szándék, készülődés, innen kezdve egyre határozottabb és egyre tragikusabb megvalósulás felé halad. Veszélyes magatartás ez: becsületes és kemény ellenállás a fasizmussal szemben, az elnyomottak nemzetközi összetartozásának hirdetése, a haladás és a humanista kultúra javainak megőrzése.

Radnóti költészetének ebben az időben szinte egyetlen hangja van: meg-megújuló tiltakozás az embertelen társadalmi rend, az imperialista háborúk ellen. Tiltakozásul híven és igazi művészettel fejezi ki a kor kegyetlen sivárságát és zűrzavarát.

Ami eddig sejtelem volt, most egyszerre ijesztő valósággá válik. A távolkeleti imperializmus legmohóbb, legagresszívebb fázisába érkezett: Japán megrohanja Kínát. 1933-ban Németországban hatalomra kerül Hitler. 1935-ben a fasiszta Olaszország Abessziniára támad. 1936-ban kitör a spanyol polgárháború: kenyértörésre kerül a sor demokrácia és fasizmus között. Létrejön a Berlin—Róma—Tokio »háromszög«. A haladó mozgalmak Európá-szerte visszavonulnak.

A világpolitikai változások lökései természetesen Magyarországra is elértek. A reakciós Horthy-rendszer egyre nyíltabban lép a fasizmus útjára. Gömbös, a magyar fasizmus tudatos előkészítője és munkása kapcsolatokat talál Hitlerrel és Mussolinival. Ezzel a külpolitikával párhuzamos az ország belső faszálódása. Az 1930—31-es forradalmi hangulat ábrándnak bizonyult: a magyar munkásmozgalmak a fegyveres harc közvetlen előkészítése helyett visszatér a szívós mindennapi munkára.

Mindezekre az eseményekre Radnóti költészete érzékenyen és pontosan reagál. Általában nem adja a pillanatnyi helyzet olyan sokoldalú és olyan biztosan megalapozott elemzését, mint József Attila költészete. Költői alkatánál fogva az események hangulati és érzelmi hangjait ütötte meg elsősorban.

Nem mondhatjuk azonban, hogy megakadt a társadalmi és politikai zsákutca reménytelenségének kifejezésénél. A pusztá tagadásnál többet adott. Mint látni fogjuk, költészetében itt-ott olyan elemi erővel tör fel a »rend« elleni elkeseredett harag, a prófétai düh néha olyan feszültséget ér el verseiben, amely egyedülálló az akkori magyar költészetben. Ugyanakkor sikerült az elnyomott munkásság erejét, a szabadság és béke utáni vágyat egy-egy költeményében valóban hitelesen megszólaltatnia. S javára kell írunk azt is, hogy abban az időben keve-

sen tudtak olyan következetesen elzárkózni a reakciós, irredenta, nacionalista ideológia fertőzése elől. Azt is meg kell azonban mondanunk, hogy ez az elzárkózás kétoldali volt: kapcsolatban volt ugyan a munkásmozgalommal, de ez a kapcsolat nem tudta költészetét gyökeresen átformálni. Mindvégig a sziget-magatartás jellemző rá, bizonyos mértékig kényszerűen kiszakadt a társadalomból. Radnóti polgári költő volt, mindvégig az is maradt, önhibáján kívül többé-kevésbé visszhangtalan, de páratlan becsületességgel áll szemben a fasizmussal, s egész halála pillanataig pontosan és hűen számolt be a katasztrófa felé rohanó ország sorsáról, s egy pillanatra sem tévesztette szem elől, hogy a kátyúba jutott társadalom sorsát meg lehet és meg kell oldani. Eljutott addig, ameddig csak haladó polgári költő eljuthatott, s nem rajta múlt, hogy nem lehetett a szó szoros értelmében harcosa a magyar társadalmi átalakulásnak, hanem elsősorban tanúja és vértanúja a magyar fasizmus ijesztő haláltáncának. Önmagán érezhette a rendszer egyre szűkülő szorítását s végül őrvjngő dühét. Költői hivatásként tudatosan és bátran vállalja a tanúságot. Szinte kezdettől fogva készült erre a hivatásra, már akkor is, mikor a veszélynek még csak az előszele ért el hozzá. A »folyton készülő halál«-tól a végső bizonyosságig, a Razglednicák meztelen borzalmáig szinte askétikusan edzi magát ehhez a kegyetlen szerephez — a számára egyetlen lehetséges emberi magatartáshoz. Abból az igényből, hogy mindenről becsületesen és pontosan számot adjön, ifjúkori »szürrealista kalandja« után megszületik a tiszta, félreérthetetlen kifejezésre való törekvés.

A társadalom ellentmondásainak kiéleződése és Radnóti emberi és művészi érése magyarázza azt, hogy a Járkálj csak, halálraíftélt! versei már tartalmi és formai botlások nélkül adnak hírt a korról. A társadalom kérdései már olyan élesek, hogy az egyértelmű állásfoglalás, a világnézet tisztasága elkerülhetetlen. Azt mondhatjuk, hogy Radnóti megoldotta magában ezt a kérdést. Versei ettől kezdve: harc az eszmei és formai tisztaságért, egészen az utolsó, a fogolytábor borzalmi között született dísztelen, tiszta emberségükben nagy versekig.

Ifjúkori versei lényegében tisztázatlan szemléletből születtek: fel-felcsillanó forradalmiságuk ellenére is magukon viselik a huszas évek dekadens költészetének jellemző tüneteit. A kamaszos, felelőtlen forradalmiság után magatartásának egész súlya csak a Járkálj csak, halálraíftélt!-ben válik igazán érezhetővé. Az eszmei tisztaság igénye létrehozza a megfelelő formát: ekkori versei nagy műgonddal készültek, világosan szerkesztett alkotások. S miként a mondanivaló, a forma is tiltakozás: a széthulló világgal szemben a rend, a rend tiltakozása a véres rendtelenség ellen. Hogy Radnótinál ez mennyire tudatos volt, bizonyítja egyik utolsó napjaiban írott verse:

»A valóság, mint megrepedt cserép,
nem tart már formát és csak arra vár,
hogy szétdobhassa rossz szilánkjait.
Mi lesz most azzal aki, míg csak él,
amíg csak élhet, formában beszél,
s arról, mi van, ítélni így tanít.«
(Ó, régi börtönük)

Radnóti három utolsó kötetét mind mondanivalójában, mind formájában egy fejlődési szakasznak tekinthetjük. Európában a fasizmus kora ez, Radnóti költészetében a tudatos és szilárd állásfoglalás a fasizmussal szemben. Mégis a könnyebbség kedvéért külön foglalkozom a felszabadulás előtt megjelent két kötettel, amelyek előjátéknak tekinthetők a Tajtékos ég-hez. A Járkálj csak, halálraíftélt! és a Meredek út a fasizmus és a háború előszelében, a »lassan készülő halál« jegyében készült, az utolsó a fasizmus egyre fokozódó örületében. Az előbbi két kötet a halálos ítélet kimondásáról ad hírt, az utolsóban szinte szemünk előtt játszódik le az ítélet kegyetlen végrehajtása.

1935-ben a halál — Radnóti későbbi középponti témája — még kissé irodalmian jelenik meg. Az idillbe — mint ezután egyre gyakrabban — belevegyül a háború rémképe. Rettenetes és játékos elemek keverednek, mintha a háború mégcsak költői téma volna, amit nem is kell egészen komolyan venni:

»fároról szirom hull,
csippenti szél,
sok katona
vigan mendegél,

por száll, bombás gép száll
a por felett,
gáz pójálja
a gyöngye gyermekét,

föld emészti el majd
s ha jó a nyár,
virágot hajt
szívéből a halál.«
(Április.)

A közösség és az egyén sorsa azonban egyre riasztóbban tükröződik a költő tudatában. A világpolitikai helyzet feszültségét mindig egy fázissal előre érezte és fejezte ki. A Háborús napló már 1936-ban úgy számol be a háborúról, mintha már Magyarországon tombolna, holott ekkor még csak újsághírekből értesült a Távolkeleten, Afrikában és Spanyolországban dúló harcokról. Mivel magyarázhatjuk, hogy Radnóti olyan pontosan reagál az eseményekre? Hogy annyira személyes élménye lehetett a távoli háború rémülete? Nyilván nem csak különösen fejlett költői érzékenységgel. Állásfoglalása azt tanúsítja, hogy tisztában volt a háború jellegével. Tudta — erre versei szolgálnak bizonyítékok — hogy a spanyol polgárháborúban kik képviselik a nép ügyét. Tudta, hogy a fasizmus hova fog vezetni. A világ még csak »messzi hír«, de már »a félelem sokszor szíven érinti«. Tudja, hogy »tél jön s háború jön«, »gyanakov reggelek és vészes esték«. Látja, hogy mindaz, ami világméretben játszódik le, pontosan és ijesztően ismétlődik Magyarországon:

»ellened hajló szuronyok csúcsán
villog a rend feléd.«
(Háborús napló)

Ettől kezdve költészetében egyfelől az idill egyre tisztábban és egyre érettebben fejeződik ki, másfelől a döbbenet egyre közelebbi és egyre személyesebb élményévé válik. Talán éppen ez a polarizálódás adja ekkori költészetének különös feszültségét, amely nem csupán egyes versekben, hanem az egész műben érezhető. Eddig a táj költői anyag volt önmagában is, most elveszti ezt a szerepét. A tájnak ezután kettős szerepe van költeményeiben: Az első: a fasizmus embertelen rendjével szemben a békesség és nyugalom. (»Vonulj a hallgatag erdők felé, komisz jövőd úgysis kísér.« — Decembri reggel.) A természet tehát menedék, de egyre ritkábban tudja feledtetni a költő rettenetét. Egyre gyakrabban megtelik a táj is rémülettel, a természet eszközzé válik, a költő személyes érzelmeinek, riadalmának hordozójává. Ez a táj második jelentése költészetében.

»Hiába nézel szerteszt,
mindent előnt a rémület.«
(Októberi erdő)

Vagy gondoljunk az olyan igénytelen kis pillanatképekre, mint az Éjféli vihar. (»Szél tombol a kertben, egy ág leszakadt, a sikongás felhallik egészen a házig. Erdőkön a síkos avarban a hófogu farkas gyorslábu kis őzre vadászik.«) Ezt és az ilyenféle verseket nem tartom allegóriának. Maga a kép azonban s a nyugtalanul neki-nekiiramodó anapsztuszok kétség-telenül valóságos riadalmat fejeznek ki. Radnóti riadalmát 1938-ban. A bárkában heverő

halott halász képe nem pusztá parnasszista játék az ábrázolás lehetőségeivel. A legjelentékelenebb versek is határozott időben és helyen keletkeztek, s határozottan erre az időre és helyre utalnak.

Vajjon megáll-e Radnóti a rémület kifejezésénél? Azt kell mondanunk, hogy elsősorban ezt teszi. Hírt ad egy rettenetes korról az eljövendő boldogabb kornak. Itt-ott azonban keményen tör fel belőle a rendszer elleni harag, az emberség és a haladás győzelmébe vetett hit, az óhajtott szabadság pátosza. Saját sorsát szinte mindvégig kilátástalannak, menthetetlennek ítéli. Tragikus szemléletét azonban nem általánosítja az egész társadalomra. Lehet, hogy egyéni tragédiákon keresztül, de a társadalom törvényszerűen a megújulás felé halad. Törvény című verse előbb felidézi a »támolygó időt«, (s a természeti képek itt megint kétségtelenül politikai tartalmat hordoznak) majd a hó alá került »földi mozgalom«-ról beszél. Nem kétséges, hogy a magyar munkásmozgalomról van szó. S milyen nagy erővel fejezi ki a »lázadás« győzelmébe vetett hitét :

»Mert fagy készül itt, utána
hull a hó majd s alákerül
kegyetlen a földi mozgalom!

de bujdos ott s egy hajnalon
az új fű kidugja törét.

Törvény ez eddig ér ; erős
a tél, de sűrű lázadás
tör majd belőle fel tömötten.

..... piros
láng a lomb s int, hogy nem felejt.
(Törvény)

A leggyanútlanabb olvasót is figyelmeztetik az olyan kifejezések, mint »földi mozgalom«, a »fű kidugja törét«, a »sűrű lázadás«, a »piros lomb«, amely »nem felejt«, hogy itt nemcsak őszről és tavaszról van szó. S milyen erőteljes, dísztelen kifejezés váltja fel itt már az ifjúkori versek zavaros, mesterkéltn, üvegházi burjánzását. Micsoda indulat, valóban prófétai harag tör fel egy-egy versében! A jelzők megritkulnak, s a valódi érzés egycsapásra hitelessé teszi a verset. A rövid sorokba országos düh feszül :

»bennem még
lánggal ég
a tüzes
harapás!

Ételem,
italom
keserű.
Kormozz be
talpig te
fekete-düh!»

(Lapszéli jegyzetek Habakuk prófétához)

Költői magatartása most már teljesen tudatos. Újból és újból megfogalmazza a költő feladatát. Olyan példaképek állnak előtte, mint a nagy spanyol forradalmi költő, Garcia Lorca s József Attila, aki mind magatartásával, mind alkotásmódjával érezhetően hatott Radnótira. Garcia Lorca »nem menekült, meghalt«, mert »hova futhat a költő?« S »nem menekült el a drága Attila sem, csak nemet intett« — írja az Első Eclogá-ban.

A költői hivatás : a megvesztegethetetlen tanúságtétel fontosabb az életnél is. Ír, mint ahogy a fa lombot hajt, akkor is, ha tudja, hogy holnap kivágják, mert egyszerűen nem tehet mást. A költői hivatástudat, becsületesség erősebb az emberi félelemnél :

»Agyúdörej közt? Úszkösödő romok, árva faluk közt?
Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint
ott az a tölgy él; tudja, kivágják, s rajta fehérik
bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog iratni holnap
már a favágó — várja, de addig is új levelet hajt.«

(Első Ecloga)

S valóban e magatartás nem tetszelgő költői póz volt Radnótinál: élete és tragikus halála hitelesítette. Ha arra gondolunk, hogy szinte halála pillanatáig milyen szenvedélyes hűséggel számolt be a világ változásairól és önmaga belső világáról, úgy érezzük, hogy maradéktalanul megvalósította szándékát: tanú lett és vádló az embertelen világ perében.

Költői szándékát legvilágosabban és legművészebben a Járkálj csak, halálraírt! című versében fogalmazza meg ebben az időben. Ez a vers legjellemzőbb és legkitűnőbb darabja ennek a korszaknak. Mindaz, amit az eddigiekben e két kötet verseiről mondtam, megtalálható ebben a költeményben. Az első sor rögtön világosan és könyörtelenül kimondja, hogy a »készülő halál« immár bizonyossággá lett:

»Járkálj csak, halálraírt!«

Ez a kegyetlen őszinteség önmagával és a világgal szemben egyik legfőbb jellemzője Radnóti költészetének. Felesleges sortöltő szavakra nincs többé szükség. A költészet megszabadul a költői iskolák béklyóitól s a legmeztelebb emberi érzések közvetítőjévé válik. Egyetlen mondatban, tömondatos rövidséggel foglalja össze a költő a szörnyű tanulságot. A következő sorokban megjelenik a természet: az a természet, amely sarkaiból kimozdult, elvesztette idilli szelídségét, átítatódott a költő hangulatával. S a hangulat a korból, a társadalomból érthető:

»bokrokba szél és macska bútt,
a sötét fák sora eldőlt
előtted. A réműlettől
fehér és púpos lett az út.«

A bokrokba búvó »szél és macska« az őszi zord idők, a villámtalan viharok riadalmát keltik az olvasóban. A rend a természetben is megbomlik, a költő lelkivilága magába oldja a tájat. A következő két sor művészi tömörséggel foglalja össze a »rettentő világ« sívár kiüresítettségét. Egyetlen szónak, a »zsugorodj«-nak olyan súlya van, mint régebben egész szakaszoknak. A sor ritmikailag is megszalad, a mérték is érzékelteti a dinamikus tartalmat, s a »rettentő« három hosszú szótagjánál megtorpan, mintegy feltorlódik. A szavaknak rendkívül erős hangulati tartalmuk van. (A hangutánzó »sziszeg«, a »rozsdás, merev füvek«, a madarak árnya egyaránt a dermedt, télelői hangulatot idézik.) E hangulati előkészítés után fogalmazza meg az utolsó szakaszban a költő programot, az »igazra tanú« magatartás vállalását:

»Ó, költő, tisztán élj te most,
mint a széljárta havasok
lakói és oly büntelen,
mint jámbor régi képeken
pöttömnyi gyermek Jézusok.

S oly keményen is mint a sok
sebtől vérző, nagy farkasok.«

Az első sorok a költő megvesztegethetetlen tisztaságát, az utolsó kettő e magatartás veszélyes súlyát mutatják. Az utolsó sorok ríme mintegy visszautal az előző szakaszra (havasok — Jézusok — a sok — farkasok) s ezzel a költő — talán szándéktalanul — formailag is érzékelteti, hogy költői tisztaság és kivettség ebben a társadalomban összefüggenek. A költeményt tömörsége, balladás lüktetése, szerkezete (a kegyetlen tanulság, e tanulság hangulati indoklása, végül a költő számára levonható következtetés) Radnóti legszebb versei közé emeli. A kor ellentmondásai, egymásnak feszülő ellenséges erői világos, egyértelmű állásfoglalást

követeltek. »Virágszülöként« kezdte, de a társadalom kikényszerítette az elefántcsonttoronyból. Radnóti becsületességét dicséri, hogy helyesen tudott választani. Polgári költő maradt, magános és seregnélküli, de magányában azokkal a kérdésekkel viaskodott, melyek az egész magyar nép, az egész emberiség kérdései voltak. Azt az elkeseredett haragot, szabadság- és békevágyat fejezte ki, melyet annyian éreztek abban a társadalomban. A munkásmozgalommal valóban termékeny kapcsolata mégsem volt. Önmagában kellett végigszenvednie az életét :

»Őrizz magány! Keríts be lusta ősz!
Új szégyent ró szívembe az idő,
s rágódva régi díszes őszökön,
konokon élek, szívós téli tő.«
(Elégia)

Úgy érezzük, mintha állandóan egyéni sorsa tragédiájára készülődne. Olyan komolyan és következetesen edzi magát a tanúságtételre, mintha »minden énekében utolsót énekelne«. A készülő halál árnyékában új értelmet nyernek »a világ apró rebbenései« is. Ekkoriban gyakoriak versei között azok az apró pillanatképek, amelyek egyrészt azt jelentik, hogy a szörnyű egészet elviselni nem tudó költő igyekszik belemerülni a vigasztaló részletek szemléletébe, másrészt azt, hogy milyen különös jelentőséget nyernek a halálra készülő ember szemében a legjelentéktelenebb dolgok is, »a kis piszok felett hét apró legyecske«, a »rozsdás tyúk« amelyek »gödrukben elpihennek« s »a dúc két léce közt remegő könnyű toll« (Itt már ismét megjelent a riadalom.) — egyszerűen azok az apró tények, amelyekre az ember egyébként fel sem figyel. Ezeket a kis verseket az teszi értékké, hogy a legnagyobb emberi érzés : az élet szeretete érzik bennük. A hitves, az otthon, a ritka nyugodt ünnepi pillanatok olyan egyszerűen és megrázóan jelennek meg verseiben, mint eddig sosem. S talán azért, mert a magyar társadalom és a költő tragédiája egyre inkább érlelődik. A társadalom fejlődésében, a szabadság, a szocializmus győzelmében nem kételkedik, de egyéni sorsának egyre inkább csak a súlyát és reménytelenségét érzi :

»Reménytelen napokra vénülök,
a régi villogó költőfiút
konok, nehézkes férfi váltja fel,
akit ziháltat már a régi út.

Ziháltat s a kacér kapaszkodót
új váltja fel, halálos, hős orom,
széljárta sziklaszál felé vivő
vad út, majd túlvisz majd e vad koron.

Már onnan jó a szél és hozza híreit,
füttyölni kezd a fölriadt eresz.«
(Ez volna hát)

Ez a költészet már nem játék, hanem az emberség diadala egy embertelen korban.

4.

Radnóti utolsó kötete 1946-ban jelent meg, kevéssel azelőtt, hogy holttestét megtalálták az abdai tömegsírban. Előző két kötetében is jelentőset alkotott, a Tajtékos ég azonban eszmei tisztaságában, hitelességében, művészi tökélyben, és a benne tükröződő emberi magatartás magasrendűségében minden eddigi könyvét felülmúlja. Tárgyai nem mind újak : sok versben van ugyanazokról a dolgokról szó, amelyekről az előzőekben beszélt. Ám a szabadság és béke utáni vágy sehol még ilyen pátosszal nem hangzott fel verseiben. Próféta dühé soha nem lángolt ilyen biblikus haraggal, kibomló látomásai soha még nem voltak ilyen riasztóak, egyéni sorsa soha ilyen reménytelen, s ugyanakkor soha nem fejezte ki ilyen vilá-

gosan a társadalmi igazságba vetett hitét. A kötet különös értékét az adja, hogy szinte naplószerű hűséggel számol be a fasizmus pusztító haláltáncáról. Közben azok a lehetőségek, amelyekről az előző kötetekben adott számot, ijesztően megvalósultak. A háború az egész világra kiterjed. Magyarország urai eddigi politikájukhoz híven feltétel nélkül csatlakoznak a rablóhadjáráthoz. A kormány a németeket egyre szemérmertlenebbül és egyre alázatosabban szolgálja ki.

Radnótit kétszer hurcolják el, másodsor 1944-ben. A bori tábor rémségei következnek, az »erőltetett menet« s végül az abdai tömegsír. A Tajtékos ég első verse, a Hispánia, Hispánia tárgyában nem új: a spanyol szabadságharcosokkal foglalkozott már régebben is. Ilyen széles áradásokkal azonban nem szólt még a szabadságról soha. Egyszerű szavakkal kicsoda gyászt és együttérzést tudott kifejezni:

»Madárfió se szól, az égből nap se tűz,
anyáknak nincsen már fia,
Csupán véres folyóid futnak
tajtékosan, Hispánia!«

A »hírektől mocskos« alkony, az elpusztított, véres, ember nélküli táj azonban nem az utolsó szó a versben:

»De jönnek új hadak ha kell a semmiből,
akár a vad forgószeklek,
sebzett földekről és a bányák
mélyéről induló sereg.

Népek kiáltják sorsodat, szabadság!
Ma délután is érted szállt az ének.
Nehéz szavakkal harcod énekelték
az ázottarcú párisi szegények.«

A »de jönnek« felcsapó daca, az elemi erejű hasonlat, a »sebzett földek« kitűnően érzékelte a szenvedésből támadó győzelmes akaratot. Az utolsó szakasz első sora szinte zenekari zengéssel harsan. A vers különös realitását az utolsó két sor adja. Az előbbi emelkedett pátosz után a tüntető páriszi munkások láthatóvá, szinte megfoghatóvá válnak ebben a képben. A jelző (»ázottarcú«) azonnal érezteti a kép élményszerűségét. A munkásosztály nemzetközi szolidaritásának általános tétele, képszerűen, művészién jelenik meg a versben. A költemény nagy sodrát a forró eszmei tartalom adja: az elnyomás gyűlölete, a gyász érzése, a szabadság szeretete, a tömegek erejébe vetett hit. Ilyen erővel csak megegyeszer, 1942-ben tudott szólni a szabadságról. A Száll a tavasz című versre gondolok. Az első szakaszban a vergiliusi bukolikus idill jelenik meg: a tavasz, a csúszó jég, a foltosra sötétülő part, a nap »csecsemőnyi sugára«, a »heverő hegyek«, a rügyek gyöngéd hónalja«, a »csiklandós levelek szára« és a »fodros kék tavak«. Már-már azt hisszük, hogy a költő visszatál az elveszett idillbe, de a következő szakaszban már könyörtelenül benyomul a versbe a kor:

»Száll a tavasz kibomolt hajjal, de a régi szabadság
angyala nem száll már vele, alszik a mélyben a sárga
sárba fagyottan, alélt gyökerek közt fekszik aléltan,
nem lát fényt odalent, sem a cserjén pöndörődő kis
zöld levelek hadait nem látja, hiába nem ébred.
Rab. S a rabok feketén gyűrűző vad bánata csobban
álmaiban s föld és fagyos éj nehezült a szívére.«

A két ellentétes hangulatú kép — az ébredő természet és a megszemélyesített, dermedten alvó szabadság — feszültségéből elemi erővel csap fel a szabadság utáni vágy:

»Néma gyökér, kiabálj! Levelek, kiabáljatok éles
hangon, tajtékozó kutya, zengj, csapkodd a habot, hal!
Rázd a sörényed ló! bömbölj bika! ríj patak ágya!
ébredj már aluvó!«

Az előző kép dermedt nyugalmával szemben csupa hang és mozgás ez a kép, s az egész természet megindul, hogy kifejezze a költő mondanivalóját. Mintha fulladozó kiabálna levegőért.

Radnóti utolsó percéig sohasem feledkezett meg arról, hogy tiltakozék a fasizmus barbárságai ellen. A zűrzavarral szemben a tiszta értelem hitvallója, mintha a felvilágosodás kései folytatója volna. Hősiesen küzdött a végső pillanatilag világitó öntudatért ;

»Ste hőszín öntudat, maradj velem ;
tiszta szavam sose kormozza be
a barna füsttel égő félelem.«
(Őrizz és védj)

Vagy egy későbbi versében :

»És mégse hagyj el karcsú ész,
ne éljek esztelen!
Ne hagyj el, meggyalázott
édes értelem!«
(Talán)

Az ész és az értelem kultuszának jelentőségét nem szabad túlbecsülnünk. Azt sem szabad azonban elfelednünk, hogy Radnóti akkor írta ezeket a sorokat, amikor a fasizmus a látszólag teljesen irodalmi, politikától független ideológiákat is megfertőzte. Az ösztönök felsőbbrendűségének hirdetése, az irracionálizmus, az »action gratuite« a különféle misztikus elméletek korában mégiscsak politikai állásfoglalást jelentett. S az öntudat, az értelem nem pusztán szemlélődik és számbavesz. Meg kell értenie a világot, számot kell vetnie múlttal és jellel, s meg kell változtatnia a »rossz világ«-ot. A munkásság nagy festőjének, Dési Huber Istvánnak emlékére írott versében így fejezi ki ezt a gondolatot :

»Ember vigyázz, figyeld meg jól világot,
Ez volt a múlt, emez a vad jelen —
hordozd szívedben. Éld e rossz világot,
és mindig tudd, hogy mit kell tenni érte,
hogy más legyen.«
(Nem bírta hát)

Radnóti tehát sorsa hullámvölgyében sem feledkezett meg arról, hogy nem elég a rossz világot pusztán megfigyelni. S tudott hinni abban, hogy — éppen ezért — versét »visszadalolja majd a sziklaszál« és »megértik nagyranövő fiak és leányok« (Nyugtalan órán) Sosem feledte, hogy a fasizmus nem az egész magyar nép arca :

»Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a főbbi nép,
s tudjuk, miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp,
de élnek dolgozók itt, költők is büntelen
és cseccszopók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujsa,
s fojtott szavunkra majd friss szóval ők felelnek.
(Nem tudhatom)

Békét kívánó versei hitvallást jelentenek az emberi alkotó munka mellett. A »felszaggatott táj« helyére a költő látomásában újból emberi táj kerül, parasztokkal, művesekkel, asszonyokkal és gyermekekkel. Ezek a versek önmagukban talán a meddő pacifizmus határát súrolják. De ha Radnóti egész költészetébe helyezük őket, úgy látjuk, hogy a költő tudott igazságos harcról is, semmiesetre sem fogadott volna el valami békés »fasiszta szolgálati szabályzatot« (L. A la recherche című versét, melyben a spanyol polgárháború hőseiről úgy beszél, mint akik igaz ügyért harcoltak.) S értékelnünk kell Radnóti költészetében az életnek azt a forró szeretetét, mely például a Veresmart-ot átragyogja. Béke, szabadság, költői és

emberi becsületesség — mindez Radnótinál egyet jelent. »Ki költő és szabad szeretne lenni, egy fényes kés előtt kiálthat-é?« — írja egyik versében. (Csütörtök)

Miközben egyik oldalon egyre tisztábban jelenik meg az egykori boldog családi idill és az eljövendő szabadabb, emberségebb kor, a másik oldalon egyre haragosabban lángol az »ős düh«, a »konok lobogás«. Olyan kitűnő képekkel tudja gyűlöletét érzékeltetni, mint a Nyolcadik Ecloga prófétája: »A harag teli zsákja valék én.«

Radnóti ijesztő közelségből láthatta a fasizmus végső tombolását. Az Egyszercsak című vers érvényes a költőre is: mint ahogy a versbeli fogoly testében mindenünnen összefut a halálos villamosáram, ugyanúgy érzi magában Radnóti a kor egész felgyülemlett feszültségét. Magyarország sorsa és egyéni tragédiája fáziskülönbség nélkül találkozott. Talán ezért tudta olyan megrendítően és hitelesen megénekelni a »széthulló világ«-ot:

»Tajtékos égen ring a hold,
csodálkozom, hogy élek.
Szorgos halál kutatja ezt a kort
s akikre rálel, mind olyan fehérek.«
(Tajtékos ég)

A nagyszerű kezdő kép — az első sor — rögtön felidézi az olvasóban azt a nyugtalanító kísérteties hangulatot, amelybe a költemény intellektuális magva ágyazódik. A jelző most már valóban arra szolgál, hogy pontosabbá tegye a képet, nem felesleges díszítés. A félelmes háttér kiemeli a »szorgosan« kutató halált, s a felsikoltó év, a vérző erdő, a sötétlő számok tovább feszítik a hangulatot. A szándékoltan hétköznapi, naplószerű befejezés érzékelteti, hogy mennyire valóságos e riasztó világ, amelyben legnagyobb eredmény a pusztta élet megóvása. Az olyan igénytelen című versek, mint a Csütörtök vagy a Péntek már címükkel is azt hangsúlyozzák, hogy a barátok eltűnése, üngyilkossága, gyilkosságok, emberek kiirtása hétköznapi eseményé lettek.

Verseiben megjelennek a háború áldozatai s a géppé aljasult, a tőke eszközévé kényszerült katonák:

»... a hányódó hajók ágyúinál honvágytól részeg
és sárga félelemtől rókázó tengerészek.«

»Emberként éltem én is, ki most csak pusztítok« — mondja a Második Ecloga bombázó-pilótája. Megjelenik a majálisozó kispolgárság, amelyben »megvolna még az emberséghez méltó értelem«, s mégis »nyugodtan ölnek majd, ha ölni kell«.

Az utolsó vers, amelyet még szabadon írhatott, töredék — mint a címe mondja — utolsó és legnagyobb számvetése a »forduló világ«-gal.

»Oly korban éltem én e földön,
amikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben élt s tajtékozott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.

Oly korban éltem én e földön,
mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős —
s ki néma volt netán s csak lelkesedni rest,
már azt is gyűlölték, akár a pestisest.«

Ezután már csak a bori tábor rémségei következtek:

»Rémhírek és férges közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben«
(Hetedik Ecloga)

Hihetetlen emberi és művészi keménységgel viselte el a szenvedéseket. »Magamban élem át mindazt, mi hátra van« — írta egyik korábbi versében. Az A la recherche-ben mégegy-

szer lepereg előtte az utolsó évek drámája : a »régi szelíd esték«, a »bölc s borozások«, az elvezett paradicsom, majd a harcterre hurcolt katonák s a »lepecsételt marhakocsikban« utazók s végül a szabadságharc halott katonái — s mindennek »más távlatot ad a halál«, új értelmet kapnak az emlékek, szándékok és tettek. Mégegyszer megjelenik a haragos próféta, hogy elmondja átkát, mégegyszer egész édességével felragyog az otthon emléke, de a vers szaggatott, el-elfúló lélekzetvétele, az alexandrinusok oldott lebegése érzeteti, hogy már ez a lázas szervezet valószínűtlen, álomszerű víziója : »De hisz lehet talán még, a hold ma oly kerek« (Erőltetett menet) És végül a Razglednicák :

»Az ökrök száján véres nyál csorog,
az emberek mind véreset vízelnek,
a század bűzös, vad csomókban áll,
fölköttünk fú a förtelmes halál.«

Az utolsó versek olyan élményekről számolnak be, olyan tiszták és hibátlanok, hogy egyedülálló hely illet meg őket a magyar irodalomban. Megrázó vádiratok ezek a régi Magyarország ellen, pontos híradások a történelem egyik legsötétebb korszakáról.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy Radnóti utolsó három kötetében eljutott arra a magaslatra, mely számunkra maradandó értéké teszi költészetét. József Attila halála után egyik legjelentősebb költőnk volt. Mindvégig polgári szemléletű költő volt : a polgári költészet eszközeivel — de becsületesen felelt az idő kérdéseire. Egyértelműen elítélte az ellenforradalom korszakának hivatalos politikáját, látta a társadalmi átalakulás szükségességét, mélységes humanizmussal hitt az emberben, az emberiesség, a szabadság és igazság győzelmében — s legjobb pillanataiban kifejezte a tömegek történelemformáló erejét. Hitét nagy erővel tudta kidalolni, s talán ennél is nagyobb erővel a kizsákmányoláson, a durva erőszakon alapuló rend, a fasizmus borzalmaival, melyeket érzékenyen már évekkal előre megjegyzett. Mindezt önmagában s önnön élete árán élte át.

ECKHARDT SÁNDOR

JEGYZETEK A BALASSI-VERSKÉZIRATHOZ

Régen nem volt olyan nagy eseménye a régi magyar irodalomtörténeti kutatásnak, mint mikor tavaly Stoll Béla Balassi Bálint sajtátkezű versszemelvényeit a Batthyány-levéltárban felfedezte.

A szerencséskezű kutató már a lelet kiadásakor (MNY XLVIII. 1952, 168) jelezte a lelet fontosságát, összehasonlította az eddig ismert szövegekkel, kritikai kiadásunk anyagával és megadta a kézirat valószínű korát: 1593-ra, a költő halála előtti évre helyezve a kézirat keltét.

Mégis úgy gondolom, vissza kell térnünk rá, mert ebből az egy lap papirosból sok mindent lehet még kiolvasni, és olyasmire következtetni, amit eddig nem tehattunk meg, mert a költő saját kezétől csupán levelei és emlékiratai voltak birtokunkban.

I.

Előttünk van tehát öt szakasz vers, amit Balassi maga állított össze szerzeményeiből, mindegyik darabnak külön címet adva.

Mi ennek az összeállításnak az értelme?

Balassi az antik és neolatin költőknél ismerte meg az epigramma műfaját. Nemcsak Marullus, Angerianus, Joannes Secundus, hanem minden valamire való humanista, kortársát